
NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Romániai német emigráns írói portrék (Manfred Winkler, Walter Biemel, Hans Bergel)

Tempian, Monica: Zwischenwelten – Manfred Winklers Gedichte der Übergangszeit nach 1959; Diaconu, Mădălina: Ein Leben voller Glücksfälle (Walter Biemel); Windisch-Middendorf, Renate: Hans Bergel zum 90. Geburtstag. = Spiegelungen. 10. Jg. 2015. No. 2. 97–105; 233–241; 279–285. p.; Manfred Winkler–Hans Bergel: Wir setzen das Gespräch fort...: Briefwechsel eines Juden aus der Bukowina mit einem Deutschen aus Siebenbürgen. Berlin: Frank & Timme 2012. – <https://books.google.hu/books?>

1. Csernovic – Temesvár – Tel-Aviv: Manfred Winkler (1922–2014), német-újhéber kétnyelvű költő

Manfred Winkler: a volt osztrák-bukovinai, 1918/19-ben Romániához csatolt Csernovic német-zsidó értelmiségéből kiemelkedő költőszemélyiség, Paul Celan kortársa és honfitársa. Az osztrák időszakban kiépült, Bécs felől táplálkozó német nyelvi örökség bázisát az összekapcsolódás az új nagy-román állam több, német ajkú lakosságot felvonultató területi szerzeményével (mint Erdély, mely Máramarosnál egyébiránt a volt Bukovinával határos) tovább erősítette. Ezt az 1900 körül megizmosodó bázist Csernovicban egyre inkább az erőteljes létszámú zsidó értelmiség képviselte, s őrizte is még tovább, egészen a régió második világháborús felbomlásáig. 1940–44 között a német–orosz front kialakulásával, a váltakozó orosz és német megszállással, s már a holokauszt korai ütemével sújtott térség zsidósága, miután a 90 ezernyi telepés németet egyetlen átfogó (Moszkvával egyezményes) akció keretében kivonták, felerészből áldozatul esik az eseményeknek, a megbújt, menekülő másik fele legkétszörösebb a háború végével szétszóródik. Az ekkor felosztott Bukovina északi

fele – Csenoviccal (Csernivci) – Szovjet-Ukrajnához kerül, és ide (egészen marginális kivételekkel) nincs visszatérés. A túlélők soraiban azok a pályájukon épp csak induló író-költő tehetségek vagy reménybeli alkotók is helyet foglalnak, akik részint a változó román határok közé repatriálnak, vagy frontvonalakon átvergődve emigrációs teret keresnek Párizstól Tel-Avivig vagy New Yorkig, és kibontakozó munkásságukkal egy német (vagy esetleg jiddis) nyelvű, területen kívüli, virtuális bukovinai-zsidó irodalmiság hírnevét öregbítik. Néhányuk legfeljebb kitart a kommunista rendszert építő Romániában; az Izrael állam területére telepedők esetenként vállalkoznak/rákényszerülnek a németről újhéberre történő nyelv-váltásra. Az önmagába zárt bukovinai német nyelviség épp bőtermőre forduló ágát – immár területen kívül – a megélt sorsáldozat, pusztulás, elűzetés szorítása s a tanúságtétel kihívása borítja virágba a maga hihetetlen gazdagságában. A folyamat része a számvetés a gyilkos náci beszéd szennyével terhelt német idioma újrahitelesítésének feladatával. A vonulat legismertebb, világirodalmi rangú alakja: Paul Celan (1920–1970), nagy nevű további képviselői: Rose Ausländer (1901–1988), Alfred Gong (1920–1981), Moses Rosenkranz (1904–2003), Immanuel Weissglas (1920–1979). A teljesebb kört az aacheni Rimbaud-Verlag máig több mint 80 kötettel tisztelgő bukovinai könyvsorozata (*Texte aus der Bukowina*) több mint 30 (!) szerzővel reprezentálja.

Manfred Winkler a zsidó-bukovinai plejád kezdetben Románián belül meghúzódó, majd az 1950-es évek végén – a kiutazás hosszas kérelmezését követően – Izraelbe kitelepedett tagja. (A biográfia részleteit illetően általában szűkszavú és ellentmondó is az információ.) A vagyonos szülők (apja befolyásos ügyvéd) s bátyja az 1940/41. évi szovjet megszállás idején politika tisztogatások áldozatául esnek, őt magát a német támogatással visszatérő román hatóságok a fasiszta Antonescu-rezsim intézkedéseivel a hírhedt transznisztriai munkatáborba deportálják. Innen szabadulva az 1944-ben közeledő szovjet front elől átszökik Erdélybe, majd kiköt Temesvárt, ahol bizonytalan létviszonyok mellett írni kezd, és sematikus közéleti költeményekkel, gyerekversekkel (1956–58 között három német nyelvű kötetkiadás erejéig) vált belépőjegyet az irodalomba. Izraelbe kijutva – csernovici líceumi évei, a temesvári egyetemen látogatott néhány szemeszter után – a jeruzsálemi Héber

Egyetemen tanul, majd a Theodor Herzl archívum munkatársa. Költői törekvéseit merőben új utakon folytatja; párhuzamosan képzőművészettel kezd foglalkozni. (Szobrászkodik, továbbá verseihez készít illusztrációkat.) Német nyelvű munkássága kapcsán – a Külföldi-német PEN tagjaként is – csatlakozik az e nyelven alkotó, lényegében marginalizált izraeli szerzők Lyris elnevezésű jeruzsálemi köréhez. Rövid időn belül azonban már héberül is ír, sőt héber kötetei (Tel-Aviv, 1965, 1970 stb.), valamint ezekből vett angol válogatások (*If my hands were mute*, valamint *Mirrored darkness*, St.Luis/London 1979, illetve 1983) kurrensen meg is jelennek, jóval azelőtt, hogy az új alkotói korszak német termése az olvasó elé kerülne: *Unruhe* (München, 1997), *Im Schatten des Skorpions* (Aachen, 2006), *Im Lichte der langen Nacht* (uo. 2008) stb. Németországi felfedezése tulajdonképp Hans Bergel, ugyancsak Romániából kitelepült erdélyi szász író (lásd 3. portrékat!) kései kapcsolatfelvételének köszönhető, aki közös romániai időszakukból származó ismeretségüket – immár müncheni láthatáráról – feleleveníti, s a müncheni „Délkelet-német Kultúra Intézeténél” kezdeményezi Winkler költői munkáinak közreadását. Bergel és Winkler között a sok évtized múltán felújult kapcsolat keretében egyidejűleg kezdetét veszi egy, Winkler haláláig folyó levelezés is, melynek jó évtizedes folyama 2012-ben kötetben lát napvilágot (*Wir setzen das Gespräch fort ...: Briefwechsel eines Juden aus der Bukowina mit einem Deutschen aus Siebenbürgen*, Berlin, 2012). A levelek gazdagon kommentálják a partnerek részben közös, a háború utáni diktatúrák embertelenségét is magába foglaló 20. századi tapasztalatának summáját, az írói-költői stratégiák elemeire is fényt vetve.

Winkler voltaképp párhuzamosan alkot német, illetve újhéber nyelven, anélkül hogy egyedenként a szövegek egymás nyelvi változatai lennének; a két nyelv viszonya a szövegalkotás folyamatában átfogóan intertextuális. A két nyelv találkozásában különleges szerepet nyer azután Winkler fordítói munkássága, különös tekintettel a (több kötetben szintén folyamatosan közreadott) Celan-fordításokra, melyek a kiemelkedő ex-bukovinai pályatárs archaikusan reduktív, a történelmi pusztulás, a halál-áldozat, az egyetemes otthontalanság megélt tapasztalatát rejtjelekbe záró nyelvi paradigmáját vezetik át az eredendően archaikus szervezettségű másik nyelv terébe. E ponton figyelmet

érdemel már Celan beható héber nyelvismerete, ami közreműködhetett német költői nyelvének alakításában. Winkler egyébként meghatározó szerepet vállalt Celan 1969-es, halála előtt egy évvel tett izraeli látogatásának eseményeiben; németből egyébként más is, nyelvi érzékenysége más oldalát kidomborítva például Rilket fordít, emellett lefordította a galíciai Soma Morgenstern más szemlénkben említett, *Die Blutsäule* című, a holokauszt emlékezetének szentelt művét, továbbá románból is átültet újhéberre.

Hogy Winkler újhéber költői gyakorlata miként hat ki a németül írt versek nyelvalakítására, arra nézve egyelőre nem áll rendelkezésre érdemlegesebb észrevétel. Egyáltalán, a leíró-elemző közelítés mérhetetlen elmaradásban van Winkler költői útjának felmérését illetően. Kiindulásul figyelembe vett aktuális forrásunk, melyet a fentebb említett intézet egyetemi keretekbe integrált jogutódja (IKGS – Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas) ad ki, a költő két év előtti halála után ide került német nyelvű hagyatékunk épp csak megkezdett feldolgozása alapján közöl benyomásokat (Erdélyből elszármazott, Wellingtonban és Münchenben működő germanista tollából), s kitekintését az izraeli időszak korai útkeresésére szűkíti. A kiadatlan szövegek fonalán a szerző jelzése szerint jól érzékelhető a vilásképi-poetológiai útkeresés, amit a később publikált szövegek elvetett variánsai fémjeleznek. Winklernél egészében véve egy olyan, a Celanéhoz hasonló, ám maradéktalanul saját költői térformálás körvonalazódik, ahol a celani arányokban megjelenő átfogó és nagy súlyú mondandó a megtapasztalás földrajzi-történelmi teréből kiszakadt területenkívüliség hermeneutikai feltételei között válik megrögzíthetővé, egyféle *tabula rasa* „szabad” kitöltésének lehetőségével.

2. Brassó – Freiburg i. Br. – Düsseldorf: Walter Biemel (1918–2015), művészetteoretikus, filozófus

Biemel a *blickfang* szerint az erdélyi szászóság „legkiemelkedőbb filozófusa”. Valósabb meghatározással azt mondanánk: a 20. századi nyugat-európai filozófiai kultúra egyetlen kiemelkedő képviselője, aki az erdélyi szászóság köréből érkezik. Erdélyisége a szakterületen belül – írók és költők seregével ellentétben – eléggé magában álló, amellet a pálya-

társak szemében merőben közömbös jelenség, a szűkebb szakma kerekein kívül a kortársi világ pedig talán máig a nevét sem ismeri. A kitelepült szászság németországi közülete is csak 1997-ben, nyolcvanéves korában tünteti ki az „Erdélyi Szász Kultúra” díjával (mely alkalommal maga is hitet tesz „erdélyisége” mellett), díszdoktorává a bukaresti egyetem még ennél is később fogadja. Legalább a kelet-közép-európai tájékozódás számára ennek azonban nem kellene így maradnia. S mérlegre tehetjük azt is: erdélyi peremekről induló útján – kiváló tehetsége birtokában – jó ösztöne mellett talán kivételesen szerencsés sorsa is vezette.

Walter Biemel atyja Brassó nagy tekintélyű, a város komolyzenei életében fontos pozíciókat betöltő, a Trianon utáni román rendszerhez lojálisan viszonyuló polgára. Gyermeke számára a tehetség mellett a felkészülés legjobb lehetőségei adóttak. A nagy hírű Honterus-gimnáziumban végzett tanulmányokat követően a bukaresti egyetem hallgatója filozófiaszakon. Tanárai közül meghatározó útravalót kap Tudor Vianu kultúrfilozófustól, de tanítványi kapcsolatokra talál egy jeles román tudós- és költőnemzedék szélesebb környezetével is (Nicolae Iorga, Lucian Blaga, Mircea Eliade stb.). Doktori felkészülése során mesteréül – a legjobb ösztönnel – a freiburgi egyetemen Martin Heideggert (1942) választja. A fiatal Biemel a szász közösség számos tagját akkoriban megérintő nemzetiszocialista gondolatnak és a hitleri politikai rendszernek nem híve, de tisztán elméleti beállítottsága alkalmatlanná is teszi bármiféle gyakorlati politikai állásfoglalásra; mesterének köztes jellegű megnyilatkozásai sem foglalkoztatják. A háború végén annyit megért: a hona körül kialakuló hatalmi helyzetben nem szabad hazatérnie Romániába. Az egyetem szüneteltetése miatt 1944 végén megszakadt tanulmányait azonban csak később, más formában folytathatja. A figyelmét Heidegger már rövidre szabott kapcsolatuk keretében ráirányítja Edmund Husserl (1858–1938) fenomenológiájára, ennek jegyében részt vállal Husserl Löwenbe mentett hagyatékának feldolgozásában, majd e tevékenységét 1951-től a Kölnben megnyíló részarchívum műhelyében folytatja. Biemel nevéhez fűződik az 1950-től kiadásra kerülő Husserliana-sorozat több kötetének előkészítése. Első önálló munkáit egyidejűleg Heidegger filozófiájának szenteli, illetve népszerűsíti életművét francia fordításban, de románul is a későbbiekben. (A francia kapcso-

latok egyengetésében még a háború előtt Párizsba települt Jean Rounault néven publikáló literátus bátyja segíti.) Heidegger halála után aktív részese a Heidegger-összkiadás elindításának és realizálásának.

Biemel 1958-ban, Kölnben habilitál Kant esztétikájának szentelt disszertációjával, ennek alapján a kölni Zeneművészeti Főiskola filozófianárául fogadja. Oktatói tevékenységét 1962-től az aacheni Műszaki Főiskola, majd 1976-tól a düsseldorfi Művészeti Akadémia keretei között folytatja, ahol a művészetfilozófiai tanszék vezetését ruházzák rá, 1983-ban innen vonul nyugalmomba. A kölni–düsseldorfi időszakban szilárdul meg munkásságának művészetfilozófiai főiránya, melynek mentén Diltheytől Heideggerig a sokágú modern létfilozófiának szentelt munkák, kismonográfiák mellett a német és francia költészet, próza vagy a képzőművészet meghatározó fejezeteihez (Hölderlin, Novalis, Rilke, Kafka, Proust, Picasso, pop-art stb.) filozófiai-esztétikai megközelítésben írt, szemléletgátló, széles tanítványi kört vonzó elemzésekkel mutatkozik be. A maga szakterületein mesterpedagógusnak számít, de a kultúra és tudomány számos képviselője életkortól függetlenül keresi a közelségét. Az életmű méltó lezárásaként vállal oroszlánrészt az „Insel Hombroich” elnevezésű alapítványi múzeumi park létrehívásában Köln közelében, irodalmi, művészeti, tudományos bemutatók, eszmecserek megrendezése, speciális gyűjtemények, archívumok kialakítása céljára. Rendezvényein hátralevő éveiben folyamatosan részt vesz, s itt nyer elhelyezést végül saját hagyatéka is. Utókora számára pedig elérkezik a pillanat, hogy esztétikai-filozófiai tanítását legkésőbb most, halála után minél szélesebb körben ismeretanyagába fogadja.

3. *Barcarozsnyó–Brassó–München: Hans Bergel (*1925) elbeszélő, regény- és esszéíró*

Hans Bergellel Winklerrel összefüggésben már találkoztunk. A „leg”-ekről, Biemelhez hasonlóan, vele kapcsolatban is beszélhetnénk. Az erdélyi szász irodalom „legkiemelkedőbb alakja”? Ma kilencvenévesen az élő kortársak sorában (akiről mint írónagyságról e rovatban már tíz évvel ezelőtt is megemlékezhattünk), hogyne, igen. Csakhogy ki szerepel még rajta kívül a láthatáron? Néhány jól vagy kevésbé jól ismert név (az

1950-es évekig számítva) a későbbi évjáratokból, mára pedig a tömeges kitelepüléssel lassan fogyatkozó, a rendszerváltást követően gyakorlatilag meg is szűnő szász közösség kibocsátó ereje kihunytt. Valamiféle abszolút kiemelés lehetősége – az erdélyi szász irodalom történeti egészét illetően – viszont talán még nem érkezett el.

Bergel a romániai diktatúra terrorját fiatalon alaposan megszenvedve 1968-ban szabadulhatott ki a zárt határok mögül; természetesen addigra írói névjegyet is letette. Ugyancsak a brassói Honterus-iskolában tanul, majd tanítóképzőt végez Nagyszebenben. De pályája politikailag eleve rossz előjelekkel indul: atyját mint 1941-től (a Berlinnel egyezményes „népcsoport-jog” talaján) náci kényszer és/vagy befolyás alá került néptanítót 1944-ben internálják, magát pedig oroszországi kényszermunkára hurcolják el, hogy – szökésben – jó ideig még bujkálnia kelljen. (A családi gyökerek összetettségére vall: anyja állítások szerint spanyol-magyar vegyes származást képvisel.) Később elindul a pedagóguspályán, de 1947-ben határátlépésre szánja el magát. Magyarországról toloncolják vissza, bebörtönzik, újabb szökését követően pedig besorozzák a hadseregbe. 1956-ban jelentkezik *Fürst und Lautenschläger* (A fejedelem és a lantos) című, egyébként jóval korábban megírt, a hruscsovi „enyhülés”-politika hullámán közreadott, sőt díjazott novellájával, melynek Báthori Gábor idejébe helyezett cselekménye merész példázat az irodalom és művészet politikai kisajátítása elleni állásfoglalás erkölcsi parancsáról és bátorságáról. Nem sokkal később, 1956 magyarországi forradalmához hasonló fejlemények „megelőzésére” viszont máris koncepció per tárgya a mű, négy másik szerző (Wolf Aichelburg, Andreas Birkner, Georg Scherg, Harald Siegmund) egy-egy úgyszintén „áthallásos” vagy annak beállított publikációjával egyetemben („államellenes összeesküvés” – brassói íróper, 1959). Az elítélték a 10–20 évi büntetés tételekből négyet letöltve 1964-ben amnesztiával szabadulnak, pályájuk azonban derékba tört, s már csak a kitelepedés lehetőségében reménykedhetnek.

Bergel 1968-ban kijut az NSZK-ba, Münchenben telepedik meg, ahol a Bajor Rádió foglalkoztatja, emellett közel húsz éven át az ott megjelenő „erdélyi” lapot, a *Siebenbürgische Zeitung*ot szerkeszti. (Az íróper előtt odahaza a szebeni *Volkszeitung* szerkesztője volt.) Ezt

követően nyugalmazásáig a Winkler-fejezetünkben is említett „Délkelet-német Kultúra Intézete” folyóiratának (jelen forrásunk: a *Spiegelungen* előzményének) egyik társszerkesztője, e szerepében a kötetkiadások előtt a folyóiratban már előre közöl az Izraelbe elkerült Winkler verseiből, s más irányokban is szélesíteni igyekszik a kiadvány szemhatárát. Publicisztikai, közéleti tevékenysége keretében, politikai esszéiben újra és újra szót emel a kommunista diktatúrák elleni küzdelem érdekében. Emiatt külföldi ügynökei révén szoros megfigyelés alatt tartja a román Securitate, megszólalásait Nyugat-Németországon belül pedig kezdetben – a kelet-nyugati leszerelési tárgyalások légkörében – nemegyszer értetlenül fogadják. Mindjárt 1968-ban ellentétbe kerül a balos-anarchista mozgalom nézeteivel; válaszképpen ellátják olyan „jó tanácsokkal”, miszerint a náci múlt bűneivel kellene többet foglalkoznia.

Bergel persze mindenekelőtt szépíró. A 70-es évektől folyamatosan jelentkezik újabb elbeszélő műveivel. *Der Tanz in Ketten* című (1977; *Hajdútánc vasban* címmel eddig egyetlen magyarra is lefordított) regénye a G. Dej-féle terroridőszak romániai, illetve erdélyi körképét nyújtja. 1996-ban, majd 2006-ban kerül az olvasó kezébe nagyszabású emlékezésregény-trilógiájának első két része: *Wenn die Adler kommen* (Érkeznek a sasok) – *Die Wiederkehr der Wölfe* (Újra itt vannak a farkasok), melyek az önéletrajzi-családtörténeti motívumok talaján az erdélyi szász világ változó előjelű romániai időszakait idézik, felvetve egy „homo transilvanicus” – „homo europaeus” megfelelés hipotézisét is. A regényfolyam a várt, kéziratban talán már el is készült befejező részszel teljessé válva (de akár anélkül is) a megjelent részek tükrében bizvást fő műveként koronázhatja majd az írói pályát. A kései opusz egyébiránt részben az író által is bevallottan kiérleltebb újraalkotása annak az 1959-ben elkobzott, el is veszett, de már akkor két kötetre való kéziratnak, amely a *Hans im Glück oder Der Mann ohne Vaterland* (Szerencsés János avagy A hazájától elhagyott ember) címet viselte. Forrásunk születésnapjára köszöntőjének szerzője, R. Windisch-Middendorf, aki a Bergel–Winkler levelezéskiadást is gondozta, innen kölcsönzi a címet ismert kismonográfiája számára: *Der Mann ohne Vaterland: Hans Bergel – Leben und Werk* (Berlin, 2010).

Bergel pályájáról, aki a határokon kívül felgyűlő német örökség talaján fakadt irodalom Andreas Gryphius-díját 2013-ban elnyerte, újabb monografikus feldolgozás is ismert: Raluca Rădulescu: *Das literarische Werk Hans Bergels* (Berlin 2015), melynek előzménye e szerzőtől: *Europäertum eines Inseldaseins: Identitäts- und Alteritätsbewusstsein im Werk Hans Bergels* (Bukarest, 2009). Az íróper dokumentációját a felnyitott Securitate-akták alapján Münchenben már 1993-ban közzétették (P. Motzan, S. Sienerth Hrsg.: *Worte als Gefahr und Gefährdung – Schriftsteller vor Gericht*).

Erich Bergel nemzetközileg ismert karmester: Hans Bergel – kitelepedése előtt úgyszintén üldözött – testvéröccse (1930–1998).

Komáromi Sándor